

ПАРАЛАКСНІ ОБ'ЄКТИ В ЛІНГВІСТИЦІ

МОРОЗОВА О. І.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Parallax, treated as an apparent change in the position of an object resulting from a change in the position of its observer, is an “ontological” metaphor of the present-day humanities which serves to elucidate a way of cognizing the world in its procedural aspect, as an activity but not as a stale result. Parallax phenomena of linguistic nature emerge in situations calling for a shift in the way a certain fragment of the world is conceptualized.

Паралакс. що тлумачиться як сприйманий оком зсув об'єкта, спричинений зміною у положенні спостерігача, є «онтологічною» метафорою сучасних гуманітарних наук, що втілює певний спосіб пізнання світу – в його процесуальності, як діяльності, а не як сталому результаті. Паралаксні феномени лінгвальної природи виникають у ситуаціях, потребуючих переходу до іншого способу розуміння предметної ситуації.

Параллакс, понимаемый как видимое глазу смещение объекта, вызванное изменением в положении наблюдателя, является «онтологической» метафорой современных гуманитарных наук, которая представляет определенный способ познания мира – в его процессуальности, как деятельности, а не как застывшем результате. Параллаксные явления лингвальной природы возникают в ситуациях, которые требуют перехода к иному способу понимания предметной ситуации.

В європейській культурі Нового часу М. Фуко виокремлює три епістемі¹, або типи *ratio*, які задають форми мислення, знання та наук у ту або іншу добу: ренесансну (XVI ст.), класичну (XVII—XVIII ст.) та сучасну (кінець XVIII — початок XIX ст. і дотепер) [Фуко 1994: 34]. Епістема є «фундаментальним кодом культури» [Силичев], своєрідною сіткою, що підсвідомо накладається на світ суб'єктом. Вона виконує онтологічні та гносеологічні функції, тобто упорядковує самі речі й явища та створює умови для їх пізнання [там само].

Сучасне *ratio* зароджується тоді, коли людина доходить висновку про неможливість створення єдиної універсальної системи, що пояснювала б устрій світу, своєрідної загальної «науки про порядок» [Фуко 1994: 34]. Тоді у неї виникає потреба змінити звичну – чітку та стабільну – схему світосприйняття; вона усвідомлює, що те, *що* ми бачимо, залежить від того,

як ми дивимося на світ. Те, що в епоху класичного раціоналізму вважалося об'єктивним, із позицій раціональності сучасного типу постає як суб'єктивно забарвлене, а продукт пізнавальної діяльності людини постає як такий, що неодмінно несе на собі відбиток участі суб'єкта у процесі пізнання.

У цьому симбіозі об'єкта й суб'єкта виникає новий об'єкт, в якому суб'єкт посідає місце «мертвої точки» [Лакан 1998: 106], або «сліпої плями»ⁱⁱ [Луман 2007: 150; Матурана, Варела 2001: 11]. Невидима присутність суб'єкта відіграє важливу роль в організації буття об'єкта некласичного типу. Цю тезу розкриває аналіз картини Веласкеса «Меніни», яким розпочинається книга М. Фуко «Слова і речі. Археологія гуманітарних наук» [Фуко 1994: 40-52]. На художньому полотні зображений сам Веласкес, який малює портрет іспанського короля Філіпа IV та його дружини Маріанни у присутності двірських та інфанти Маргарити. Мистець стоїть перед портретом, що займає ліву частину картини й повернутий до глядача зворотнім боком. У центрі картини знаходяться інфанта та двірські, а королівське подружжя перебуває поза її межами: про їхню участь у зображеній сцені свідчать лише розмиті силуети у дзеркалі, розташованому на задньому плані. Картина схоплює ту мить, коли мистець, відірвавши очі від портрету, над яким працює, спрямовує свій погляд на монарха – або на щось інше, що перебуває поза полем зору глядача. Це «інше» останній може легко ідентифікувати, тому що це його власні очі. Отже ми, глядачі, роздивляємося картину, з якої художник та двірські споглядають нас. Їхні очі схоплюють нас та залучають до свого простору. Ті, на кого дивляться персонажі картини, є однаковою мірою персонажами, увазі котрих перші представлені у якості сцени для споглядання. Уся картина становить собою сцену для того, хто сам своєю чергою є сценою, чисту взаємність [op. cit., с. 42-43].

Місце, де знаходиться королівське подружжя, є символічно панівним у плані організації сюжету картини, адже саме на нього спрямовані погляди осіб, зображених на картині. Проте воно є водночас і місцем спостерігача, який, цілком природно, не може себе бачити, оскільки перебуває у «сліпій

плямі» власного сприйняття, «глибокому схові, в якому наш погляд хорониться від нас самих у той момент, коли ми дивимося» [op. cit., с. 41]. Посідаючи це місце, спостерігач становить собою «найтендітнішу, найвіддаленішу від усякої реальності форму» [op. cit., с. 51]. Ця форма не має функціонального призначення у плані організації буттєвого простору спостерігача, постаючи як розрив, зазор, але саме у цій «порожнечі візуального» виникає мова [op. cit., с. 48]. Назвати невидиме, зауважує Фуко, – це зорганізувати за допомогою мови простір для бачення [там само].

Таким чином, специфіка об'єктів сучасного соціально-гуманітарного пізнанняⁱⁱⁱ міститься в тому, що їх не можна зрозуміти безвідносно суб'єктів сприйняття. Залучення суб'єкта пізнання до пізнаваного об'єкта є основою методології «повторного входження» (англ. *re-entry*), розробленої соціологом Н. Луманом [Луман 2007], простежується у соціологічному понятті «пояснювального розуміння» М. Вебера [Вебер 1990], літературознавчій концепції «погляду» М. М. Бахтіна [Бахтин 1979], уведеному Р. Бартом понятті «смерті автора», що обґрунтовує статус читача як головної фігури літературного процесу [Барт 1989], психологічній теорії С. Л. Рубінштейна, базованій на положенні, згідно з яким «об'єкт не існує без суб'єкта» [Рубінштейн 2009] тощо.

Відповідна парадигмальна зміна не оминула й мовознавства, в якому протягом останніх десятиліть основною проблемою є антропологічний фактор у мові. Зусилля сучасних лінгвістів спрямовані на виявленні різноманітних відбитків присутності суб'єкта у мові та мовленні. Надзвичайно плідною тут опинилася антиномія мовця та слухача, що сягає праць Л. В. Щерби [Щерба 1974] та Ш. Баллі [Балли 2001], існуючи у сучасній лінгвістиці у різній «термінологічній подобі» [Мечковская 2009: 208]: «адресант – адресат», «продуцент – реципієнт», «автор – читач», «відправник – одержувач (повідомлення)», «агент – спостерігач» тощо. На різних етапах становлення антропологічної парадигми пошуки мовознавців зосереджуються на різних членах цієї діади. Відмітною рисою початкового

етапу був дослідницький акцент на першому члені антиномії – адресанті. Далі до аналізу мовних фактів науковці стали залучати й чинник адресата [Арутюнова 1981; Воробьева 1993 та ін.]. На нинішньому етапі, що розвивається під знаменом інтерпретації [Демьянков 1994], відбувається зсув фокусу уваги саме на другий член антиномії, котрий в умовах тлумачення принципу антропності як різновиду принципу спостережуваності постає як спостерігач/ інтерпретатор/ концептуалізатор [Studia Linguistica Cognitiva 2006].

Лінгвісти когнітивного спрямування підкреслюють важливість ракурсу спостереження й модусу сприйняття ситуації суб'єктом при формуванні ментальних структур, що беруть участь у смислотворенні [Langacker 1991: 35]. Понад те, існують лінгвістичні об'єкти, специфіку яких не можна пояснити їх «об'єктивними» властивостями, а лише особливостями перебігу процесу інтерпретації. Ця специфіка простежується й у розумінні відповідних мовних фактів та явищ носіями мови, і в їх тлумаченні науковцями.

Покажемо це на прикладі неправди (рос. лжи). У традиційних наукових поглядах на цей об'єкт простежуються два полюси, що відповідають двом основним дослідницьким настановам, альтернативному акцентуванню інформаційного (хибність змісту повідомлення) або поведінкового (нещирість мовця) аспектів неправди. Більшість дефініцій неправди розташовується між цими полюсами, тяжіючи до того або іншого. При розгляді неправди виключно з позицій моралі у фокусі уваги опиняється суб'єкт мовлення, а завдання розробки адекватної наукової дефініції істотно ускладнюється, оскільки визначення неправди на підставі інформаційних характеристик зазнає довільного розширення або звуження внаслідок застосування неінформаційних критеріїв (мотиви й цілі мовця, ефект висловлення тощо). Оскільки критерії неінформаційного плану безпосередньо пов'язані з особистісною оцінкою, наголошують прихильники «онтологічного» (інформаційного) підходу до тлумачення неправди, досягнути консенсусу на

таких засадах малоймовірно, а надати неправді адекватне визначення – ще менше [Bavelas 1990: 174]. С. Бок, навпаки, наголошує на тому, що пріоритет онтології вихолощує проблему визначення неправди. Аргументуючи свій погляд, вона зауважує, що вчені, які вважають дослідження інформаційних характеристик висловлення важливішим за виявлення умов використання цієї інформації, не дотримуються цього принципу у своєму повсякденному житті. Визначення неправди на онтологічних засадах, зазначає С. Бок, не стане у пригоді, якщо людина стикнеться зі складною життєвою проблемою, наприклад, чи сказати неправду, щоб зберегти чийсь секрет або вберегти від потрясіння хворого. Окрім того, побудовані на онтологічних засадах визначення неправди «містять у прихованому вигляді моральний термін, який сам потребує визначення» [Bok 1989: 9-11]. Так, наприклад, ствердження того, що повідомлення хибної інформації людині, яка не має на цю інформацію права, не є неправдою, зачіпає містку проблему того, що означає це право.

Історія наукового розгляду неправди фактично є історією теоретичних середовищ, у яких відбувається її рефлексивне освоєння. Спільним для всіх них є намагання виявити «об'єктивні» ознаки неправди, які, згідно із традиційними науковими уявленнями, мають бути результатом адекватного збагнення її суті. Очевидно, що тут має місце епістемічно незаконна підміна: «рефлексивне визначення», надане самим інтерпретатором, помилково береться їм за властивість сприйманого об'єкта [Жижек 2008: 184]. Суть неправди (як і удавання, нещирості, ввічливості, лестощів, пліток та дотичних до них явищ) міститься в тому, що спостерігач у кінцевому рахунку не знає напевно, чи то дійсно неправда (удавання, нещирість тощо). Отже, неправда постає не як суть, що її треба вивільнити із «комунікативної субстанції» [Тарасенко 2009: 30], а як феноменальна характеристика процесу інтерпретації, що залежить від ситуації та особистості інтерпретатора. Свідомість останнього спрямована на певний фрагмент дійсності не безпосередньо, а через себе самого у ситуації спостереження за ним

[Морозова 2009: 26]. Таким чином, неправда як об'єкт пізнання й інтерпретатор як суб'єкт пізнання органічно пов'язані, оскільки "епістемологічний" вимір погляду суб'єкта відбиває "онтологічний" вимір у самому об'єкті [op.cit.: 23].

У термінології С. Жижека [op.cit.], що його надихає М. Фуко [Фуко 1994: 34-50], неправда є паралаксним об'єктом. Паралакс визначається як сприйманий оком зсув об'єкта (зміна його розташування відносно фону), спричинений зміною положення спостерігача, що забезпечує новий напрям погляду [Жижек 2008: 23]. У термінах гештальт-психології суть паралакса становить зміна співвідношення фону та фігури, що може мати не тільки «візуальне», але й концептуальне витлумачення, як, зокрема, у випадку неправди. З метою введення співрозмовника в оману мовець повідомляє йому хибну інформацію. Інтерпретуючи це вербальне повідомлення, адресат зіставляє отриману інформацію зі вже наявними у нього відомостями щодо предмета розмови. У разі розбіжності цих типів інформації він доходить висновку, що зміст висловлення, ймовірно, є хибним, а мовець, напевно, нещирим. Відтак, адресат ігнорує інформацію, конвенційно закріплену за висловленням, зосереджуючи увагу на інформації стосовно перебігу комунікації, отриманій вивідним шляхом. Замість питання про предмет повідомлення релевантності набуває питання про особливості комунікативної ситуації. У такий спосіб відбувається спричинений зміною погляду інтерпретатора перехід межі конвенційної мовної форми, що тягне за собою концептуалізаційний зсув.

У сучасних гуманітарних науках – філософії, історії, політології, соціології, психоаналізі – поняття паралаксу стало «онтологічною» метафорою, що втілює певний спосіб пізнання світу – в його процесуальності, як діяльності, а не як її сталому результату. Паралаксні явища лінгвальної природи пов'язані з порушенням конвенційних зв'язків між знаком, річчю та поняттям. Вони виникають у тих ситуаціях застосування мови, які потребують переходу від одного способу розуміння до

іншого, зміни перспективи^{iv}, або переконцептуалізації (reframing) предметної ситуації. Прототиповими прикладами лінгвальних паралаксів є неправда, жарт, іронія, ввічливість, фантазія тощо (їх було розглянуто у праці [Морозова 2009: 27-29]). Усі вони базуються на єдиному когнітивному механізмі співвіднесення двох ментальних просторів, відрізняючись особливостями мовного вияву.

ЛІТЕРАТУРА

Арутюнова Н. Д. (1981). Фактор адресата / Нина Давидовна Арутюнова // Изв. Отд. лит. и яз. АН СССР. — Т.40. — С. 356—367.

Балли Ш. (2001). Общая лингвистика и вопросы французского языка / Шарль Балли ; [пер. с фр. Е. В. и Т. В. Вентцель]. — М. : URSS. — 416 с.

Барт Р. (1989). Смерть автора / Ролан Барт ; [пер. с фр. С. Н. Зенкина] // Избранные работы: Семиотика. Поэтика. — М. : Прогресс. — С. 384—391.

Бахтин М. М. (1979). Эстетика словесного творчества / Михаил Михайлович Бахтин. — М. : Искусство.

Вебер М. (1990). Хозяйство и общество / Макс Вебер ; [пер. с нем.] // Избранные сочинения. — М. : Прогресс, 1990. — С. 602—643.

Воробьева О. П. (1993). Текстовые категории и фактор адресата / Ольга Петровна Воробьева. — К. : Вища школа, 1993.

Демьянков В. З. (1994). Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода / Валерий Закиевич Демьянков // Вопросы языкознания. — №4. — С. 17—33.

Жижек С. (2008). Устройство разрыва. Параллаксное видение / Славой Жижек ; [пер. с англ. А. Смирнов и др.]. — М. : Европа.

Кун Т. С. Структура научных революций / Томас Кун ; [пер. с англ. И. Э. Налетов] [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://psylib.org.ua/books/.../index.html>.

Лакан Ж. (1998). Семинары. Работы Фрейда по технике психоанализа (1953/1954) / Жак Лакан ; [пер. с фр. М. Титова, А. Черноглазов]. — М. : Гнозис; М. : Логос. — Кн. 1.

Луман Н. (2007). Введение в системную теорию / Никлас Луман ; [пер. с нем. К. Тимофеев]. — М. : Логос.

Матурана У., Варела Ф. (2001). Древо познания / Умберто Матурана, Франсиско Варела ; [пер. с англ. Ю. А. Данилов]. — М. : Прогресс-Традиция.

Мечковская Н. Б. (2009). Как изменились антиномии «говорящий – слушающий» и «автор – читатель» в век интернета? / Нина Борисовна Мечковская // Горизонты современной лингвистики: Традиции и новаторство: Сб. в честь Е. С. Кубряковой. — М. : Языки славянских культур. — С. 207—224.

Морозова О. І. (2009). *Objet petit a*: лінгвістичний ракурс / Олена Іванівна Морозова // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія. — Т. 12, № 1. — С. 25—30.

Рубинштейн С.Л. (2009). Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. — СПб. : Питер.

Силичев Д. А. Мишель Поль Фуко / Дмитрий Александрович Силичев [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://anthropology.rchgi.spb.ru>.

Тарасенко В. В. (2009). Фрактальная семиотика: «слепые пятна», перипетии и узнавания / Владислав Валерьевич Тарасенко. — М. : ЛИБРОКОМ.

Фуко М. (2003). Археология знания / Мишель Фуко ; [пер. з франц. В. Шовкун]. — К. : Основы.

Фуко М. (1996). Порядок дискурса / Мишель Фуко ; [пер. з франц. С. Табачниковой]. // Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. — М. : Касталь. — С. 47—92.

Фуко М. (1994). Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Мишель Фуко ; [пер. с франц. Н. С. Автономова, В. П. Визгин]. — СПб. : А-сacд.

Щерба Л.В. (1974). О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании / Лев Владимирович Щерба // Л. В. Щерба. Языковая система и речевая деятельность. — Л. : Наука.

Bavelas J. B. (1990). Equivocal Communication / J. B. Bavelas, A. Black, N. Chovil et al. — Newbury Park (CA) : Sage.

Bok S. (1989). Lying: Moral Choice in Public and Private Life. — N.Y. : Vintage Books.

Goffman E. (1986). Frame Analysis. An Essay on the Organization of Experience. — Boston : Northeastern University Press.

Goffman E. (1981). Forms of Talk. — Oxford : Basil Blackwell.

Langacker R.W. (1987). Foundations of Cognitive Grammar: In 2 Vol. / Ronald W. Langacker. — Stanford : Stanford University Press. — Vol. I : Theoretical Prerequisites.

Studia Linguistica Cognitiva (2006). Вып. 1. Язык и познание: Методологические проблемы и перспективы. — М. : Гнозис.

i Поряд із терміном «епістема» М. Фуко використовує такі альтернативні найменування, як «епістемологічне поле», «простір знання», «порядок (дискурсу)» та «(дискурсивна) практика» [Фуко 1994; 1996; 2003 та ін.]. Поняття епістемі є близьким до кунівської парадигми [Кун].

ii «Сліпа пляма» зорового сприйняття, виявлена у XVII ст. французьким фізиком Е. Маріоттом, – це периферійна частина поля зору, що дає розпливчате (аж до повного «розчинення») зображення об'єкта спостереження.

iii Можливість такого розуміння об'єкта припускає і сучасне природознавство, констатуючи певну залежність ефектів спостереження від його засобів та можливостей.

iv Поняття перспективи конгруентне до понять інтеракційного фрейму [Goffman 1986] та положення учасників ситуації (footing/alignment) [Goffman 1981].